

Reáliák az *Egri csillagok* német és angol fordításában¹

Nagy Nóra

Email: nagynora95@gmail.com

Kivonat: A tanulmányban az *Egri csillagok* első részének német és angol fordítását vetem össze Gárdonyi szövegével. Az objektív összehasonlításra törekedve Koller (2011) ekvivalencia-kategóriáit használom, azt vizsgálva, hogy a két fordító mit mentett át a célnyelvi szövegbe, illetve mi megy veszendőbe. Az elemzés egy-egy fejezete foglalkozik a regény első részében szereplő reáliák, azokon belül a földrajzi, a néprajzi, a társadalmi-politikai reáliák fordításával, majd Gárdonyi szépírói nyelvének, a nyelvi humornak, a grammatikai archaizmusoknak és a lexikai sajátosságoknak a fordításával. Az utolsó fejezetben a Nógrádi Gergely által a magyar ifjúság számára készített, rövidített átirat első részét hasonlítom össze az eredeti szöveggel azt vizsgálva, hogy a szerző mennyit mentett át annak nyelvi rétegeiből.

Kulcsszavak: denotatív, konnotatív, pragmatikai ekvivalencia, nyelvspecifikus, kultúraspecifikus lexéma

„...az ekvivalencia, azaz az elvárás, miszerint a fordításnak ekvivalensnek kell lennie az eredetivel, úgyis csak egy illúzió.” (Snell-Hornby 1986: 14)

1. Bevezetés

Az *Egri csillagok* a magyar irodalom egyik legismertebb alkotása, általános iskolai kötelező olvasmány, a 2005-ös Nagy Könyv országos felmérés első helyezettjeként a „Magyarország legkedveltebb regénye 2005” cím birtokosa. Olvasható három világnyelven (angol, német, orosz), létezik bolgár, cseh, eszperantó, észt, finn, holland, horvát, lengyel, litván, örmény, román, szlovák, szlovén, ukrán, sőt kínai és vietnami fordítása is. 2013-ban, Gárdonyi születésének 150. évfordulója alkalmából törökre is lefordították.

A fordításelemző számára mindig izgalmas kérdés, hogy egy kis nép történelmébe, annak egy, az ország határain túl alig ismert, de a magyarok számára

---

¹ Köszönet illeti dr. Heltai Pált, dr. Drahotá-Szabó Erzsébetet az „És a magyar fordítás?” gondolatébresztő kérdéséért és Drahotá-Szabó Erzsébetet a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseiért.

dicsőséges eseményébe ágyazott, 1901-ben megjelent történelmi regény nyelvezetének egyes rétegei mennyire adhatók vissza a fordításban.

A jelen dolgozatban a szerző maga által is legjobb regényének tartott mű első részét vetem össze Mirza Schüching német és George F. Cushing angol fordításával, azt a kérdést vizsgálva, hogy az eredeti Gárdonyiból mit kap és mennyit veszít az olvasó a regény német vagy angol fordításában, majd röviden kitérek erre a kérdésre a Manó Könyvek Klassz!-sorozatában megjelent, Nógrádi Gergely által újramesélt változat és az eredeti mű viszonyában is.

Az elemzés tárgyául választott első rész a mű legszélesebb nyelvi rétegződését bemutató fejezete, a változatos helyszínek (erdős-patakos táj, falvak, szegény tanyák és udvarház, szigetvári vár), a későbbi magyar és török fő- és mellékszereplők, az őket jellemző beszédmód, tevékenységek, ruhadarabok említése vagy leírása révén. A következő rétegeket „hánthatjuk le” az elemzés, illetve a fordítások összehasonlítása céljából a szövegről:

- 1) reáliák: Vlahov és Florin (1980) kategóriái közül földrajzi, néprajzi reáliák, a társadalmi-politikai reáliák közül a titulusok és megszólítások, továbbá a katonai rangok, beosztások;
- 2) reália-frazeologizmusok (a terminushoz l. Drahot-Szabó 2014: 169);
- 3) Gárdonyi nyelve;
- 4) szubstandard beszéd, beszédhibák érzékeltetése.

A jelen írásban az első és a harmadik kategóriába tartozó példákat vizsgálva veszem számba, hogy a Koller (2011) által megkülönböztetett ekvivalencia-típusokból (denotatív, konnotatív, szövegnormatív, pragmatikai és formális-esztétikai ekvivalencia) megvalósul-e valamelyik a német és az angol fordításban, illetve mennyi megy veszendőbe az *Egri csillagok* eredeti szövegéből.

2. A reáliák fordítása

2.1. Földrajzi reáliák

A legtöbbször (ötször) előforduló földrajzi név a *Mecsek*, melyet a német fordító az első két alkalommal explikációt, azaz magyarázó fordítást alkalmazva *Mecsekgebirge* alakkal fordít, a következő három alkalommal viszont csak a tulajdonnevet veszi át. Az angol fordító mindvégig explikációval él (leszámítva a *Mecsek* jelzői helyzetét), ellentmondva a gyakorlatnak, mely szerint a fordító az explikációt egyszer, megerősítésképpen esetleg kétszer alkalmazza csak, bízva az olvasó emlékezetében. Cushing döntését talán a jobb hangzás, a mondat lágyabb kifutása motiválta: a *Mecsek Hills* a 4. és 5. előfordulási helyén mondatvégi pozíciót tölt be. A német mondatokban az elváló igekötő (*hinauf, herum*) átveszi ezt a szerepet.

A *Szigetvárába* birtokos szóösszetétel nyelvi finomságára a német fordító reagált: *Burg Sziget*. Különveszi, és magyarázó fordítással ülteti át a helynevet. A fejezet kezdősorának archaikus birtokviszonya itt jelentőséget nyer: előreve-títi a várról kapott első benyomást, a török foglyaival bajvívó várúr látványát.

Ez a nyelvi lelemény nem ismétlődik meg a *Fejérvár* kifejezés esetében; talán azért sem, mert a fehér kevésbé „beszélő név”, mint a sziget.

A *Somogy megyei puszta* pontos és a német olvasónak geográfiai információval szolgáló, magyarzó fordítása a *Gutshof im Komitat Somogy*, míg az angol fordításból nem derül fény a Somogy mibenlétére: *an estate in Somogy*.

Újabb kísérlet a *Rácország* konnotatív, azaz a stílusjegyeket is figyelembe vevő ekvivalensének megteremtésére a német fordító részéről a korhű *Raizenland*, valamint a magyarban archaikusnak ható *Bolgárországra* a *das Land der Bulgaren*, mely az archaizmus koloritfestő funkcióját ugyan nem adja vissza, de a birtokviszonyét igen. Az angol fordításban a mai országneveket: *Serbia* és *Bulgaria* találjuk. A magyar olvasó számára erős emotív konnotációval rendelkező *Nándorfehérvárral* egyik fordító sem tudott mit kezdeni: a mai helynév, *Belgrad*, illetve *Belgrade* szerepel egy magyarzó fordítás helyett.

2.2. Néprajzi reáliák

A regény első részében bőségesen találunk példát a Vlahov és Florin (1980) által körülhatárolt néprajzi reáliák különböző típusaira: a mindennapi élet reáliái közül az ételek, italok, öltözetek megnevezéseire, azonkívül a mértékegységekre, pénzekre, népies kifejezésekre is. Ezek közül itt kettőt emelek ki.

Az *aszúborn* a német fordító magyarzza: *Süßwein* (‘édes bor’), az angol „a célnyelvben honos ekvivalenssel való fordítás, azaz a kiváltás” (Drahota-Szabó 2014: 97) műveletét alkalmazva a *sack* szó mellett dönt, ami határozatlan névelő nélkül, a szövegösszefüggésben (a parasztoktól elrabolt hordó köré gyűlnek a törökök) egyértelműen italra és nem zsákra utal. A konnotatív ekvivalencia diatopikus jegye itt azonban sérül, sőt félrevisz: a *sack* a Longman-féle meghatározás szerint fehér, spanyol vagy a Kanári-szigetektől származó bor: „any of various white wines brought to England from Spain and Canarian Islands in the 16th and 17th centuries” (Longman 1982: 979). A *Thesaurus* internetes szótár definíciója szerint a *sack* ‘light, dry, strong wine’, azaz száraz bor. Az angol fordítás a regényben ábrázolt történelmi korhoz (16–17. század) hű, de nem teljesíti a denotatív ekvivalencia kritériumát: a forrásnyelvi egységnek, a kultúraspecifikusnak nevezhető magyar desszertbornak nem „ugyanaz a ‘tárgyi vonatkozása’”, azaz ebben nem „ugyanarra a nyelven kívüli tárgyra [...] referál” (Drahota-Szabó 2014: 62). Az angol fordító szóválasztása ezenkívül a célnyelvi megoldás hitelességének kérdését is felveti: honnan lett volna a 16. századi magyar parasztnak spanyol (különösen a Kanári-szigetektől származó) bora?

A benne rejlő néprajzi reáliák tárgykörén túlmutat a regény második bekezdése:

- (1) Az erdőben jártak, patakra találtak. A nap tüzesen sütött. A víz egy *vápában* *szekérfordulatnyi* tavacskává szélesült. Tetszett nekik. (7)
- (1a) Sie waren im Walde umhergestreift und an den Bach geraten. Die Sonne schien heiß. In einer *Mulde* bildete das Rinnsal einen kleinen Teich, *nicht größer als der Platz, den ein Wagen zum Umdrehen braucht*. Hier gefiel es ihnen am besten. (Schüchling 5)

- (1b) They were walking in the forest and came across a stream. The sun shone fiercely. In a *hollow*, the water widened into a pool *the size of a cart*. It attracted them. (Cushing 3)

A *vápa* szó fordításában mindkét esetben megvalósul a denotatív ekvivalencia. A fordítói feladat itt a sajátos, népies és képszerű mértékegység visszaadása: Schüching pontosan megrajzolja a képet, amihez a magyar lexéma mondat-szintű felemelésére volt szüksége ('az ercske kis tavat képzett, nem nagyobb, mint az a hely, amelyre egy kocsinak a megforduláshoz szüksége van'). A 'nem nagyobb, mint' explicitáló betoldás diminutív hatása hozzájárul a *klein* ('kis') melléknév mellett a magyar kicsinyítő képzős *tavacska*-val azonos kommunikatív hatás eléréséhez. A *Rinnsal* konkretizáló, szemléletes megválasztása a kézenfekvő *Wasser* helyett tovább növeli a pragmatikai ekvivalenciát. Cushing a *szélesült* igével szemantikailag egyenértékű *widen*-t használja, így csak az *-ül* igeképzős alak ez esetben népies és régies hangzása veszik el. A *the size of a cart* ('kocsiméretű') kicsinyítő funkciót/jelleget nélkülöző *pool* mellett azonban a rész-egész (kerék-kocsi) implicit relációját figyelmen kívül hagyó fordítás nemcsak pontatlan lesz, de tévképzetet is kelt: akkora medencét képzelhetnénk, mely egy egész szekeret elnyel. Van azonban a bekezdésnek a referenciális jelentést meghaladó, stiláris jegyek érzékeltetését igénylő árnyalata is: „Az erdőben jártak, patakra találtak” tömör, az ismert népi mondókát idézően ritmikus indítás formális ekvivalenciáját túlzott igény lenne (el)várni, de az esztétikai ekvivalencia sem valósul meg egyik fordításban sem. Gárdonyi négy mondata 18 szóból áll, a német 40, az angol 32 szóból. A flektáló német és angol nyelvben a szószám az agglutináló magyarhoz képest előrejelezhetően magasabb, de az eltérés a két azonos nyelvcsaládba tartozó nyelv között is jelentős. Kérdés, hogy a melodikus, „ráérős” német vagy a „kopogós”, szikár angol mondatok közelítik-e meg inkább az azonos kommunikatív hatást célzó pragmatikai ekvivalenciát az eredeti tömör, de kevés szóval is sokat közlő, rövidegük mellett hatásos mondatok viszonyában.

2.3. Társadalmi-politikai reáliák

2.3.1. Megszólítások

A regény első része bővelkedik a Vlahov és Florin-féle (1980) csoportosítás harmadik kategóriájába tartozó reáliákban, köztük a rangok, titulusok, megszólítások megnevezéseiben.

A 16. század közepének magyar társadalmi viszonyairól képet kap a magyar olvasó, ha számba veszi az első részben szereplő megszólításokat, melyek a regény nyelvezetének egy sajátos rétegét alkotják. Gárdonyinál 11 formula különíthető el, a német fordításban 12, az angolban 8. A Gárdonyi által alkalmazott megszólítások két nagy csoportba oszthatók: bizalmas (2–13 és 23–26) és tiszteletteljes (2, 7, 10, 14–22) viszonyt kifejezők. A kettő között átfedések is vannak (2, 7): a kisfiú kiáltásában a vidéken ma is gyakori *bácsi* (2) ambivalens kettősséget mutat: a félelmetes ellenség, a „hajmeresztő török mesék” (10)

1. táblázat
Megszólítások, titulusok fordítása

	Gárdonyi	Német fordítás (a)	Angol fordítás (b)
(2)	Bácsi!...török bácsi! (11)	Onkel!...Onkel Türke! (9)	Mister!...Mister Turk! (6)
(3)	...ecsém... (15)	√ (12)	...young friend... (10)
(4)	...öcsém... (15)	√ (12)	...lad... (10)
(5)	...öcsém... (21)	...junger Freund... (16)	...lad... (14)
(6)	...öcsém... (21)	...Freundchen... (17)	...my lad... (15)
(7)	Cecey bátyám... (23)	Vater Cecey (18)	Mr. Cecey (17)
(8)	Atyámfiái! (37)	Meine lieben Landsleute! (29)	Brothers... (28)
(9)	...atyámfia... (42)	...Freund... (35)	...brother... (33)
(10)	Bátyám... (44) (46)	Vater Cecey... (36) (38)	Sir... (35) (36)
(11)	...sógor... (18)	...Schwager... (14)	My dear brother... (12)
(12)	...angyalkám... (13)	...Engelchen... (10)	...my little angel... (8)
(13)	...lelkeském... (13)	...Herzchen... (11)	...my dear... (8)
(14)	...nemzetes uram... (17)	...wohledler Herr... (13)	...sir... (11)
(15)	nemzetes asszonyom (18)	...wohledle Frau... (14)	...madam... (12)
(16)	Nagyságos uram... (81)(83)	Gnädigster Herr... (64)(66)	Sir... (66)(68)
(17)	...hallgassa végig kegyelmed a levelet. (19)	Hört Euch den Brief zu Ende an. (15)	√ Just listen to the rest of the letter. (13)
(18)	Ne veszekedjenek, az Isten áldja meg kegyelmeteket ... (21)	Streitet doch um Gottes willen nicht, Ihr Herren ... (16)	√ Do stop wrangling, for heaven's sake! (14)
(19)	Kegyelmetek talán mindíg sakkoznak itthon? (22)	Die Herren spielen wohl zu Hause immer Schach? (18)	So do you two always play chess here at home?(16)
(20)	...kend... (34)	...Ihr... (27)	...you... (26)
(21)	Tisztelendő uram... (32) (32)(42)	Hochwürden... (25) Hochwürdiger Herr... (25)(35)	Reverend... (24)(25) Reverend sir! (33)
(22)	...eredj a tisztelendő úrral (67)	Geh nur mit dem hochwürdigen Herrn... (55)	So just go along with the priest... (54)
(23)	Megállj, édes papom! (66)	Wartet, lieber Herr Pfarrer! (54)	Wait a minute, Father!(53)
(24)	Isten hozott, kedves Papom... (81)	Grüß dich Gott, lieber Seelenhirt, sei willkommen!(64)	Welcome, Father, welcome! (66)
(25)	Hát te, papom... (82)	Und du, lieber Prediger... (66)	And what about you, Father... (68)
(26)	Várjon, Vicuska... (8)	Warte, Évi... (6)	Wait for me, Evie... (3)

főgonoszánál meglehetősen hat a rokonoknak és idősebb férfiaknak kijáró, szimpátiát előfeltételező bizalmas és tiszteletteljes megszólítás. A német *Onkel* (2a) használati tartománya lefedi ezt, az angol *Mr* (2b) megszólítás azonban túl általános, és hiányzik belőle a bensőségesség. Kérdés, hogy az *uncle Turk* jobban teljesítené-e a pragmatikai ekvivalencia „hatásazonosság” (Drahota-Szabó 2014: 57) kritériumát: az *uncle* szó az idősebb férfirokonok megszólításán kívül a tisztelet kifejezése lehet akár idegenek esetében is, az angol kultúrában azonban a *Mr* megszólítás gyökerezik a legerősebben. Igaz, hogy az angol fordításban a *török bácsi* kor- és kultúraspecifikus szintagmájának a magyar és a német olvasó számára meglehetősen ambivalens hatása elveszik, de a Nida-féle „legközelebbi természetes ekvivalens” (l. Klaudy 1994: 72) kívánalmának Cushing megoldása feltehetően megfelel.

A magyar–indoeurópai nyelvek viszonyában „ekvivalens nélküli lexikának” (Klaudy 1994: 32) minősülő, ezért nyelvspecifikusnak tekinthető *öcsém/ecsém* és *bátyám* lexémákat a megszólítás funkciójában (3–6, 7, 10) kultúraspecifikusnak tartom, annak ellenére, hogy nem igaz rá az a kitétel, hogy „egy másik nyelvben nincs referenciális ekvivalense” (Heltai 2014: 195). Az *öcs*, a *báty* is kifejezhető fogalom az indoeurópai nyelvekben, amelyekre „jellemző az összefoglaló szemlélet, mely nem differenciál életkor szerint” (Klaudy 1999: 74). Itt nem maga a lexéma, hanem a szövegben betöltött funkciója kultúraspecifikus – bizonyítja ezt az is, hogy a leíró szövegekben megszokott körülíró fordítás helyett, mely „a jelentések felbontásának egy sajátos esete” (Klaudy 1999: 74), mind a német, mind az angol fordító más megoldás mellett dönt. Schüchtingnél két kihagyás után (3a, 4a) a *junger Freund* (‘ifjú barátom’ 5a) és a *Freundchen* (‘barátocskám’ 6a) ugyanúgy kényszermegoldás, mint Cushingnál a *young friend* (‘ifjú barátom’ 3b) és az egykor tájnyelvi lexémából mára kollokvialissá vált *lad* (‘ifjú’ 4b, 5b, 6b). A *bátyám* a német fordításban *Vater* (‘apa’ 7a, 10a), ami átveszi az eredeti funkcióját, szemben az angol hivatalos *Mr* (7b) és *Sir* (10b) formuláival. A két megszólítás a kölcsönösség által nyer külön jelentőséget a regényben: a fiatal Dobó a baráti fogadtatást viszonzozza vele az öreg Ceceynek, amikor visszatér, hogy megszervezze az öreg háznépének, egyúttal az egész falunak a védelmét. Ez a kontextusépítő elem mindkét fordításból hiányzik.

A magyar és a német kultúra „közelségét” igazolja, hogy a *sógor*, *méltóságos*, *nagyságos* lexémáknak a németben van megfelelőjük (11a, 14a, 16a), az angolban nincs. A szeretetteljes, becéző megszólítások (12, 13) univerzális jellegét bizonyítja, hogy mindkét nyelvre könnyen fordíthatók. Az udvarias magázást (17–20) a német szintén megoldja: nem a Gárdonyinál stiláris hatást jelentő, önálló megszólító formulával, hanem a többes szám második személy régies használatával. Az angolban erre nincsen külön nyelvi eszköz, tehát a veszteség előre jelezhető, de ezen túl feltűnik, hogy az 1533-ban játszódó cselekményhez a fordító a mai beszélt nyelvet jellemző elemeket társít (17b, 18b, 19b), tovább növelve az eredeti és a fordítás közötti inkongruenciát.

Az egyházi személy (a rabul ejtett Gábor pap) megszólítása, a *tisztelendő úr* denotatív ekvivalenssel való megfeleltetése egy kivétellel mindkét fordításban következetes (21a, 21b, 22a). Cushing azonban Dobó szájába a tiszteletet

nélkülöző *just go along with the priest* ('menj a pappal' 22b) felszólítást adja, holt a *reverend* nemcsak megszólításban, de leíró részben is használatos. A bizalmas, szinte jovialis *papom* (23–25) esetében a két fordítói felfogás különbözik: Cushing nem differenciál, jelző nélkül használja a neutrális *Father* ('atyám') formulát. Schüching bizonyos fokig reprodukálja a bizalmasságot a háromszor is alkalmazott *lieber* ('kedves') melléknévvel, ám ebből a plébános *úr* azonnal visszavesz. Schüching ráadásul az eredeti szöveg egy főnévvel szemben három különböző egyházi titulust használ: *Pfarrer* ('plébános' 23a), *Seelenhirt* ('lelkipásztor' 24a), *Prediger* ('prédikátor' 25a), amivel némi bizonytalanságot kelt a „pápista vagy újhítú” (18) kérdésnek fontosságot tulajdonító első részben. Újabb fordítói, nehezen indokolható döntés (hacsak nem véletlen) az, hogy Dobó mondatában (23) Schüching nem tartja az eredeti tegező formulát, hanem magáztatja, sőt urazza a papot, Török Bálinttal azonban tegezteti (24a, 25a). Végül szintén önkényes döntés a német fordító részéről (az angol ezt grammatikai forma híján csak körülményesen, körülírással tudná megoldani), hogy a két gyerek közötti társadalmi különbséget jelző magázást (26) tegezésre változtatja, miáltal a kor társadalmi viszonyainak regénybeli ábrázolása szegényedik. Nógrádi Gergely magyarázatképpen külön mondatot told be az általa mesélt cselekménybe: „Magázta, mert a gyermek a falu urának, Cecey Péternek a lánya volt” (Nógrádi 9).

Összefoglalva: A regény első részében szereplő megszólítások, titulusok színes palettáját egyik fordítás sem tudja a maga teljességében visszaadni. Az angol megközelítő fordítás sematizál, egyszerűsít: a *sir*, *Mr*, *brother* hiperonim formulákat használja ott is, ahol Gárdonyi (és részben a német fordító) differenciál. A különböző megszólítások fent említett (11, 12, 8) megoszlása anynyiban hamis képet mutat, hogy a köznyelvi *papom* a német fordításban három különböző lexémával szerepel, de ezzel együtt állíthatjuk, hogy a német fordítás jobban megközelíti a stiláris jellemzők egyezését is feltételező konnotatív ekvivalenciát.

2.3.2. Katonai reáliák

A társadalmi-politikai reáliákhoz tartozó katonai reáliák közül a török katonák és katonai egységek többnyire átvétellel fordított megnevezései mellett külön figyelmet érdemel a kultúraspecifikus *vitész* szó. Kimeríti a kultúraspecifikusság kritériumát, amennyiben „megléte vagy milyensége az adott kultúrához köthető, azzal magyarázható. Kulturálisan kötött lehet ezen elemek **referenciális jelentése**, a hozzájuk kapcsolódó különböző **enciklopédikus ismeretek** és **konnotációk**, illetve a nyelvi elemek **használati módja**” (Heltai 2013: 38, kiemelés az eredetiben). A *vitész* korfüggő referenciális jelentése 'bátor katona vagy harcos', a konnotációi révén jelző nélkül is 'derék, hős honvédő'. Teljes értékű szinonimája nincs, a *dalia* fordul elő régi, akár népies stílusú szépirodalmi művekben, ez azonban elsősorban a külsőre: magas, sudár testalkatra, daliás termetre utal. A regény első részének címe: „Hol terem a magyar vitész?”; a kis dunántúli falura céloz, ahol Dobó vitézzé fogadja a hét éves kislányt. Az *Unruhige Zeit, unruhiges Land* ('Nyugtalan idők, nyugtalan ország') körülíró, generalizáló

fordítása a korra és a történelmi helyzetre utal. Talán ezt a veszteséget kompenzálta Schüching később a ‘bátor’ melléknév régies alakjának betoldásával a ‘harcos’ elé: *wackeren Krieger*. Ugyanitt később már csak a ‘harcos’ szerepel, majd a *kis vitézem* helyén *mein kleiner Held* (‘kis hősem’). A *darutollas vitéz*-ből a generalizáló *Mann mit der Kranichfeder* (‘férfi’) lesz, mely a harmadik különböző lexéma. Az angol fordító a magyar eredetihez hasonlóan felteszi a *terem* ige ‘megszületik, világra jön’ (Ért. Sz. 614) ritka használatát korántsem követő, kissé iskolásan hangzó *Where do Hungarian Heroes Come From?* (‘Honnan származnak a magyar hősök?’) kérdést, majd a továbbiakban a *vitéz* analogonjának, azon belül hiperonimájának tekinthető *soldier*-t használja. Megállapítható tehát, hogy a *vitéz* szó kultúraspecifikus jellegének emotív és konnotatív jellege mindkét fordításban elveszik.

„A reáliáknak nincs mindig fordítási relevanciájuk”, írja Drahotka-Szabó (2014: 100). Igaz kitételnek tekinthetjük ezt az *Egri csillagok* első részéből ki-gyűjtött reáliák többségére, hiszen akár a fent elemzett földrajzi, néprajzi reáliákat, akár a megszólításokat (akár az itt nem elemzett, de a regényben gyakran előforduló ételek, öltözetek, bútorok neveit vagy a népies megnevezéseket nézzük), a referenciális jelentés mindkét idegen nyelven „hasonló” jeltárgyra vonatkozik, és „érthető”. A sorozatos, kisebb-nagyobb veszteségek azonban együttesen szegényebb, színtelenebb célnyelvi szöveget eredményeznek. Ez a fordító felelőssége, akinek „[...] tisztában kell lennie azzal, hogy a szöveg makroszintjén a reáliák mennyire részei az író stílusának, s a szövegegész szintjén mennyire járulnak hozzá egy kor, egy kultúra megjelenítéséhez” (Forgács 2004: 40). Gárdonyi regénye történelmi regény, korrajz; ennek megfelelően érvényes rá a megállapítás, miszerint „ha a szöveg „szituációs kontextusba” és „kulturális kontextusba” való beágyazottsága és stiláris jegyei igen markánsak, akkor a fordítónak ezeket a fordításban meg kell őriznie” (Forgács 2002: 64). A vizsgált példák közül a földrajzi és a néprajzi reáliákat a német fordító megőrizte, az angol nem, a társadalmi reáliák fordításában Schüching a nyelv lehetőségeit kihasználva igyekezett érzékeltetni valamennyit Gárdonyi sokrétű szövegéből, Cushing ellenben sematikus, a mai korba helyezett nyelvi szöveget hozott létre.

3. A szépíró nyelve

Gárdonyi a 19–20. század fordulóján írta a 16. század első harmadától a század feléig tartó történelmi korban játszódó történelmi regényét, melynek nyelvezete magán viseli az író saját korának és (különösen lexikáját tekintve) az elbeszél kornak a nyelvi jegyeit. A mai olvasó a grammatika és a lexika szintjén is szembe-sül archaikusnak ható vagy tájnyelvi, valamint Gárdonyi sajátos szépírói stílusára jellemző megoldásokkal, ide számítva a nyelvi humort is.

3.1. Nyelvi humor

Az *Egri csillagok* sok helyütt humoros első részének megmosolyogtató mondatai többnyire a történésekhez kapcsolódó beszédhelyzetből és magukból

a dialógusokból adódnak. Két alkalommal idézi elő Gárdonyi szóteremtő fantáziája a humort: Jumurdzsák (ném. *Jumurdschak*, ang. *Yumurdjak*) nevének Gyomorzsákká ferdítésével, amit a cigány, Sárközi Gyamarzsákká ferdít tovább. A beszélő névre mindkét fordító reagál (igaz, csak egy változattal): *Dudelschack* lesz a németben (ami a *Dudelsack*, a skót duda elferdített változata), és szó szerinti fordítással *Tummysack*, ‘pocakzsák’ az angolban. A másik példa az *elefánt* „honosítása” a törökországi fogságot már megjárta rab szájából: az *élfánk* a német fordító fantáziáját nem mozgatta meg (*Elefanten*), az angol fordító ugyan a magyarhoz hasonlóan eltorzítja az írásmódot (*elifank*), de mivel ehhez sem egészében, sem részleteiben nem köthető jelentés, csak az ortográfiai „botlásból” származó humort könnyelhetjük el.

3.2. Grammatikai archaizmusok

A következő grammatikai kategóriákban fordulnak elő rendszeres gyakorisággal archaikus alakok a regény első fejezetében:

- 1) *-ok/-ök* a többes szám 3. személyű *-uk/-ük* személyrag helyett: *jelenteniök* (47), és a T/3. személyű személyes névmás ragozott alakjában: *rajtok* (13);
- 2) birtokviszony: a birtokos dativusban való ragozása: *Jánosnak zászlaja alatt* (23), *ékszernek a kövében* (31), *Dobónak a golyója* (50), *Mórénak a várából* (54);
- 3) a *meg* igekötő irodalmi használata: *megébredt* (40), *megbőszült* (79), *megkiáltotta* (67);
- 4) szóképzés: *janicsár-oda* (63), (*Janitscharen-Schule* 52, *janissary-depot* 51).

A grammatikai stílusjegyekhez tartoznak a köznyelvi/tájnnyelvi alakok: *hun vetétek* (44), *összehitta* (23), *dűljön össze* (19), *beizentünk* (23), *új bőrd nyöl* (81), *győjjenek* (82), *mink* (34).

Ezek az alakok mindkét fordításban mai irodalmi/írott nyelvi alakban szerepelnek, egyik fordító sem „festi”, árnyalja vagy archaizálja az előfordulásuk helyén, lokálisan a saját megoldásait, és a kompenzálás eszközével sem él másutt.

3.3. Lexikai sajátosságok

Gárdonyi irodalmi, köznyelvi, tájnnyelvi elemeket ötvöző, sajátos szókinccse a regény dús nyelvezetének egyik különlegessége – előfordulásának gyakoriságát tekintve is. Az alábbi példákat tetszőlegesen választottam ki a számos lehetőség tárházából; kiemelkedik közülük az utolsó (42), mely az (*el*)*arul* lexéma poliszém tulajdonsága miatt megoldhatatlan feladat elé állítja a fordítót.

A táblázat magyar mondatait, tagmondatait magyar anyanyelvű mai nyelvhasználóktól biztosan nem hallanánk élőbeszédben, de nagy valószínűséggel a mai magyar irodalmi nyelvben sem fordulnának elő. A német és az angol fordítók megoldásai ezzel szemben kivétel nélkül a mai írott és beszélt nyelv mondatai lehetnének. Hová lett a fordításokból Gárdonyi? Vajon a két fordító

2. táblázat
„Gárdonyizmusok”

	Gárdonyi	Német fordítás (a)	Angol fordítás (b)
(27)	... úri galambka... (7)	... ein Fräulein... (6)	... a young lady... (3)
(28)	... szemlél a földre is... (8)	... betrachtete prüfend die Erde... (6)	... he examines the ground... (3)
(29)	... fűre bocsátotta a lovat. (9)	... ließ das Pferd im Grase weiden. (7)	... let the horse graze. (5)
(30)	... lebocsátkozott a kocsiról... (27)	... kletterte vom Wagen... (22)	... came down from the cart... (20)
(31)	... csap a török a gömbölyűjére. (12)	... gab ihr einen Klaps auf den Hintern. (9)	... slapping her bottom. (7)
(32)	... mondta rávizsgálódva Ceceynek az arcára... (16)	... sagte er und blickte dem Hausherrn forschend in die Augen... (12)	... he said, examining Cecey's face... (11)
(33)	Istentelen a hévség erre... (17)	Eine unmenschliche Hitze herrscht hier in der Gegend(13)	It's devilish hot in these parts... (12)
(34)	... nem noszított, hogy siessek. (17)	... er hat mich nicht zur Eile angehalten. (14)	... he didn't urge me to hurry. (12)
(35)	A felházi három szoba... (19)	Die drei Zimmer im Oberstock... (15)	The three upper rooms... (13)
(36)	... megcsöndesült hangon... (21)	... nun auch mit ruhiger Stimme... (16)	... in a calm voice... (15)
(37)	... gyerekkorom óta mindig hadban forgok. (21)	Von Kindheit an tummele ich mich immerfort im Krieg. (17)	Ever since I was a child I've always been in wars. (15)
(38)	... együtt tollasodtunk fel... (22)	... wir sind doch zusammen aufgewachsen... (18)	... we grew up together... (16)
(39)	... mikor mink utánuk kereskedtünk. (43)	... als wir nach ihnen suchten. (36)	... when we were looking all over the place for them.(34)
(40)	... kietetett-baktatott..(19)	... polterte er... (15)	He stumped... out of... (13)
(41)	Ez komoly sor... (46)	Das muß man ernst nehmen... (37)	This is serious... (36)
(42)	... árulja-e János az országot A töröknek? – El is adta... (21)	... ob János... das Land dem Türken verrät. – Er hat's ihnen... verkauft... (17)	... whether John will... betray the country to the Turks. – He's sold it... (15)

ösztönös vagy tudatos törekvése volt-e, hogy a mai fül számára természetesen hangzó szöveget hozzon létre? És megfordítva a kérdést: természetes szövegnek hangzik-e a mai magyar olvasók számára az *Egri csillagok*? Ha nem, feljogosítja-e ez a fordítót a modernizálásra? E problémakör felveti a „fordítói hűség” kérdését. „Melyek azok a pontok, „mikre nézve teljes hűséggel tartozik a fordító”? – tette fel Brassai Sámuel már a 19. század közepén a kérdést. „Én csak kettőt bírok lelteni: a gondolatot és a stilt.” Ha ezt a fordító átadja, „evvel a fordítói hűségnek tökéletesen eleget tett” (Brassai 1861: 419).

Gárdonyi angol és német fordítója a „stilt” nem adja át, így Gárdonyi nyelve a két fordításban egyértelműen elveszik. Mivel a magyar szövegnek ez meghatározó stiláris jegye, érvényesnek kell tekintenünk Leuven-Zwart megállapítását, mely szerint „a bizonyos előfordulási gyakoriságot felmutató mikrostrukturális eltolódások eltolódást idézhetnek elő a makrostruktúrában” (Leuven-Zwart 1989: 171). A német és az angol szöveg makrostruktúrája ezáltal lényegesen eltér a magyar eredetitől.

4. A „magyar fordítás”

Az angol és a német fordítóéhoz bevallottan hasonló cél lebegett a regényt a mai fiataloknak „újramesélő”, egyúttal a harmadára rövidítő Nógrádi Gergely szeme előtt. Az olvasóközönséget és a szakmabelieket egyaránt megosztó adaptáció borítóján olvasható a szerző célja, hogy „a remekművek a mai fiatalok számára is érthető és szerethető olvasmányok legyenek”, és hogy „a magyar emberek kedvenc olvasmánya [...] könnyen olvasható, modern formában, rövidítve, de az eredeti regényt hűséggel újramesélve” kerüljön az olvasó kezébe.

Szellemi erőfeszítés nélkül „fogyasztható”, mégis az eredetihez hű produktum tehát a cél. Miben maradhat a mesélő hű Gárdonyihoz, mit menthet át (a cselekmény fő szálain kívül) a több mint százéves regényből?

Gárdonyi „átörökítésének” egyik próbája lehet, hogy találunk-e példákat a bevezetőben említett nyelvi rétegek mindegyikére:

1) reáliák: *strucctollas töröksüveg* (10) *darutoll* (15) *vászonzeke* (15) *vitéz* (33) *vaskondér* (21) *nyáron sült cubák* (21) (ami Gárdonyinál *cobák* 30). Hiányoznak az eredetiben szereplő fegyverek (*dákosát* 11, *kópja* 78, *fegyverderekak* 39), népies ruhadarabok (*kis szűr* 13, *dolmány* 26,31, *sokpitykés lajbi* 27), ezek közül a hangulati elemet biztosító, mai fiatalok számára is érthető szavak is (*patyolat ingecske* 25, *karmazsin cipőcske* 25).

Nógrádi Gergely változatában megmaradt a *török bácsi!* (12) az *öcsém/bátyám* (16, 17, 18) megszólítás, ezeket kiegészíti még eggyel: *anyjuk* (16), de a hivatalos megszólítások közül egy sem szerepel.

2) reália-frazeologizmusok: *Hallgass, rongyos fattyú, mert mindjárt kétfelé hasítalak!* (13) (Gárdonyinál *rongy fattyú* és *hasítalak* 12). Szó szerinti átvétel: *A tűz emésszen meg benneteket, pogány farkasok!* (20) és *Mohamed rúgjon meg* (33).

3) Gárdonyi nyelve: *ő is fogva volt* (12)

Itt igazán szembeütő a különbség: a kevés helyen, ahol a mai változatban az olvasható: *csapott a kislány meztelen hátsójára* (13) (G. *gömbölyűjére*, 12),

hadban vagyok (18) (G. *hadban forgok* 21) *kiköpte három fogát* (47) (G. *pökte ki* 77).

Nógrádi az *árulja/eladta* (21), nyelvi bravúrt sem mentette át: *csakugyan el akarja-e János adni az országot a töröknek. – Eladta az már...* (17). Megmaradt azonban egy metafora: *Magyar fészek, gondolta a török, darazsak laknak benne* (21).

4) szubstandard beszéd, beszédhibák érzékeltetése: Nógrádi a jelzés szintjén érzékelteti Sárközi, a cigány beszédét (ennek angol és német fordításáról l. Klaudy 1999: 164): *ihes* (21) *rablógyilkos terekkel* (37). Úgyszintén átmenti Vicuska néhány szavát: *Derdő...uttyunk!* (9).

Megállapíthatjuk tehát, hogy ha jelzésértékűen is, de a regény nyelvezetének mind a négy rétegét képviseli a rövidített változat. Nógrádi egyes mondatokat szó szerint áttemel, különösen a dialógusokba (eleve a diákok által kedvelt párbeszédre súlyozta a cselekmény ismertetését az „unalmas” leíró részek helyett, melyekben szintén törekedett a hatásos, rövid, drámaiságot érzékeltető mondatokra). Nógrádi magyar „fordítása” a jó érzékkel egyensúlyban tartott nyelvi eszközök révén hűen igazodik, nem az eredeti szöveghez, hanem az egyszerűsített tartalomhoz. Hogy ennek van-e létjogosultsága a mai magyar „irodalomban”, azt nem tisztem eldönteni.

5. Összegzés

Az *Egri csillagok* első részének angol és német fordítását elemezve ismét felvetődnek az örök kérdések: mi az, ami a tartalom, a cselekmény lecsupaszított vázán kívül, „átjön”? Fontos-e, hogy a fordító ezen kívül bármi mást is átadjon? Fog-e erre a „másra” emlékezni az olvasó, befolyásolja-e a műről alkotott véleményét? Megtérül-e a fordító sziszifuszi erőfeszítése, hogy tehetségéhez és a célnyelv adta lehetőségekhez mérten törekedjen az eredetihez minél jobban közelítő, „ekvivalens” szöveg létrehozására?

„A célnyelvi szöveg soha nem lehet „egyenértékű” a forrásnyelvivel, ezért az *egyenértékűség* szót számúzni kell a fordítástudományból. Legfeljebb egyes nyelvi elemek, mint szavak vagy szókapcsolatok lehetnek „egyenértékűek, de nem egész szövegek” (Drahota-Szabó 2014: 60, kiemelés az eredetiben). Ebből kiindulva, és megfordítva Leuven-Zwart fentebb idézett tézisét, minél kevesebb mikroszintű eltolódás, azaz minél több „egyenértékű” megoldás található egy fordításban, annál közelebb kerül egymáshoz a két szöveg makrostruktúrája. Ez a cél lebeghet az olykor valóban sziszifuszi küzdelmet folytató fordító szeme előtt. Aki a „megtérülés” kérdésében tisztában van azzal, hogy „a recepciós veszteségeket el kell fogadni: az „ideális olvasó” kategóriája fikció”. És azzal is, ami ennél is sajnálatosabb: „Sok fordítási veszteség elkerülhetetlen: az „ideális fordító” kategóriája szintén fikció” (Drahota-Szabó 2014: 100).

Irodalom

- Brassai S. 1861. Mégis valami a fordításról. Szépirodalmi Figyelő 290–291. Forrás: Klaudy, K. 1991. Magyar fordítástudomány a XIX. században. Brassai Sámuel nézetei a fordításról. In: Kiss Jenő, Szűts László (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Drahota-Szabó E. 2014. *Fordíthatóság, fordíthatatlanság, és ami közöttük van*. Szeged: Grimm Könyvkiadó. Megjelenés alatt.
- Forgács E. 2002. A reáliák fordítási nehézségeiről szépirodalmi szövegekben. *Fordítástudomány* 4. évf. 2. szám. 63–82.
- Forgács E. 2004. Reáliák és fordításuk Garaczi László műveiben. *Fordítástudomány* 6. évf. 2. szám. 38–56.
- Heltai P. 2013. Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* 15. évf. 1. szám. 32–53.
- Heltai P. 2014. *Mitől fordítás a fordítás?* Budapest: Eötvös Könyvkiadó.
- Klaudy K. 1994. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Koller, W. 2011. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft. 8., neubearbeitete Auflage*. Heidelberg/Wiesbaden: Quelle & Meyer Verlag.
- Leuven-Zwart, Kitty M. van. 1989. Translation and Original – Similarities and Dissimilarities I. *Target* Vol. 1 No. 2. 151–181
- Longman Dictionary of Contemporary English. 1982. Longman Group Ltd.
- A magyar nyelv értelmező szótára, 6. kötet. 1962. (szerk. MTA Nyelvtudományi Intézete). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Snell-Hornby, M (Hrsg.) (1986): *Übersetzungswissenschaft. Eine Neuorientierung*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Vlahov, Sz., Florin, Sz. 1980. *Ныперевogyimoje v perevogye*. Moszkva: Mezsduarodnije otnosenyija.

Források

- Gárdonyi G. 1959. *Egri csillagok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Gárdonyi G. 1977. *Sterne von Eger*. Budapest: Corvina Kiadó. Ford. Mirza Schüching.
- Gárdonyi G. 1991. *Eclipse of the Crescent Moon*. Budapest: Corvina Kiadó. Ford. George F. Cushing.
- Gárdonyi G. 2014. *Egri csillagok. Nógrádi Gergely tollából*. Budapest: Manó Könyvek Kiadó.